

<https://doi.org/10.15407/mics2021.12.195>

УДК 069=161.2(477)

Андрій Бойко-Гагарін,

Національний музей історії України, Київ

boiko.gagarin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

БЕРДИЧІВ ЯК ЦЕНТР ЗБУТУ ФАЛЬШИВИХ ГРОШЕЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Проблема фальшивомонетництва є досить багатогранною, адже йшлося про задум, мотив, пошук зловмисниками сировини та ресурсів, виготовлення підробок грошей і зрештою збут готової продукції. Збут фальшивих грошей зазвичай відбувався у великих торгових містах і на ярмарках. У цій статті наведено та проаналізовано свідчення про виявлення фальшивих грошей у місті Бердичеві, що збереглися у справах з історичних архівів, повідомленнях газет і в опублікованих попередниками працях.

Проаналізувавши низку матеріалів карних справ із державних історичних архівів і публікації газет, ми отримали численні свідчення, що характеризують місто Бердичів як один із великих центрів збуту фальшивих грошей, починаючи із першої чверті XIX ст. і упродовж наступних ста років. Перша згадка про збут фальшивих асигнацій у Бердичеві стосується активності відомого фальшивомонетника Ігнація Цейзика, який розгорнув масштабну злочинну діяльність у різних регіонах Російської імперії, не припинивши незаконне виготовлення грошей навіть після затримання та ув'язнення. Сильні позиції на грошовому ринку Київської та Волинської губерній займали монети, карбовані від імені російського уряду для Царства Польського на монетному дворі у Варшаві. Поширеність і популярність цих монет призвели до виникнення їх підробок, масові виявлення спроб збуту яких у Бердичеві та Бродах спонукали владу Австрійської імперії до заборони обміну в касах банків російських грошей. Як важливий торговий центр Бердичів став також привабливим місцем для збуту фальсифікатів грошей, що їх упродовж майже всього XIX ст. завозили з Лондона. Збут підробок здійснювали з ініціативи учасників польського повстання 1831 р. через налагоджену мережу впливових євреїв-банкирів.

У другій половині XIX ст. Бердичів привабив не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. Затриманий у 1860 р. у Сквирському районі збувальник фальшивих 25-рублевих кредитних білетів на допиті сказав, що їх виготовлено у таємній майстерні у Бердичеві. Ввезення до міста з метою збуту фальшивих грошей могло відбуватися і на початку XX ст., зокрема окрім підроблених кредитних білетів правоохоронці вилучали також фальсифікати поштових марок, про що повідомляють газети Бердичева.

Ключові слова: Бердичів, підроблення грошей, збут фальшивих грошей, фальшивомонетництво, монети Царства Польського, Англія.

Від моменту появи найперших монет виникло і фальшивомонетництво – негативне суспільне явище, що полягає у незаконній діяльності осіб з метою отримання прибутку шляхом збуту несанкціоновано виготовлених грошових знаків поза монетним двором. Підроблення монет і паперових грошових знаків (асигнацій, кредитних білетів), цінних паперів і грошових сурогатів було характерним для України явищем у період входження частини сучасної території до складу Російської імперії. Прототипами для підроблення найчастіше ставали найбільш популярні та відомі населенню грошові знаки, частіше середнього номіналу, що зменшувало ризик прискіпливої їх перевірки та викриття фальсифікату. Проблема фальшивомонетництва є досить багатогранною, адже йшлося про задум, мотив, пошук сировини та ресурсів, виготовлення підробок грошей, імітування ступенів їх захисту і зрештою про збут готової продукції. Інколи викриті та засуджені фальсифікатори продовжували займатись фальшивомонетництвом навіть у тюрмі, що

зазвичай підтримувалось адміністрацією або охороною в колонії з корисливою метою.

Спорадичність дослідження топографії монетних знахідок у різних історичних регіонах України підкреслював М. Котляр, визначаючи стан та перспективи вітчизняної нумізматики¹. Вчений зазначав, що немає узагальнених праць із цієї теми, базованих на великому фактичному матеріалі. Основними напрямками уточнення та поглиблення топографічних зведених довідників М. Котляр вважав уведення до наукового обігу матеріалів музейних зібрань, аналіз топографічних зведень попередніх дослідників, перегляд архівних даних (зокрема за кордоном), ознайомлення із науковою та газетною періодикою. Вагому роль дослідження проблеми фальшивомонетництва² та необхідності фіксування скарбів із монетами³ підкреслював В. Коцур.

Збут фальшивих грошей зазвичай відбувався у великих торгових містах, на ярмарках, і нерідко обманювали й самих охочих придбати підробки з метою незаконного зба-

¹ Котляр, М. Ф. (1965). Стан і перспективи розвитку української нумізматики. *Український історичний журнал*, 11, 31–32.

² Коцур, В. П. (2013). Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні. *Наукові записки з української історії*, 33, 3–8.

³ Коцур, В. П. (2017). Історіографія українського скарбознавства. *Український нумізматичний щорічник*, 1, 15–33.

⁴ Бойко-Гагарін, А. (2020). Шахрайство навколо фальшивомонетництва у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX–XX ст. *Етнічна історія народів Європи*, 61, 27–34. <https://doi.org/10.17721/2518-1270.2020.61.03>

⁵ Національний історичний архів Республіки Білорусь, ф. 76, оп. 2, спр. 390, 391.

⁶ Kotsur, V., & Boiko-Gagarin, A. (2019). Napoleon russian forged assignations in Naddniproianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77.

⁷ Грималаускайте, Д. (2008). Локалізація места производства фальшивых ассигнаций И. Цейлика (1779–1860) и некоторые аспекты их распространения. В *Proceedings of the VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Pieniądz – capital – praca – wspólne dziedzictwo Europy – Białorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Słowacja-Ukraina* (pp. 204–205). Białystok; Augustow.

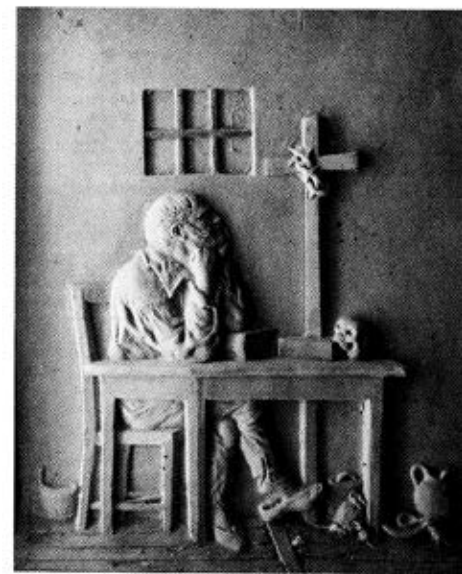
⁸ По рапорту Махновського земського справника про взятий у поміщика Григорія Сиваковського фальшивого срібного рубля (Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУ), ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 146, спр. 90, рік 1837, арк. 5 зв.).

⁹ Справа про прохання Київських купців про надання Начальнику для публікації Закону про прийом в народний обіг польських 5, 2 та 1 злотових монет, що мають зображення Государя (Державний архів Києва, ф. 17. Київська міська дума, оп. 2, спр. 1088, рік 1846, арк. 1).

гачення⁴. Одним із таких міст із численними масовими виплесками виявлення фальшивих грошей упродовж XIX – початку XX ст. став Бердичів (у складі Житомирського повіту Волинської губернії, а з 1844 р. – Махнівського повіту Київської губернії). У цій статті наведено та проаналізовано свідчення про виявлення та знаходження фальшивих грошей у Бердичеві, що збереглися у справах з історичних архівів, публікаціях газет і в опублікованих попередниками працях.

Однією з найгучніших справ фальшивомонетників першої половини XIX ст. була справа Ігнація Цейлика⁵ – відомого скульптора, який утілював свої навички також у підроблянні асигнацій. Він здійснював масштабне підроблення грошей приблизно з 1804 р., центри виготовлення організував у різних містах Російської імперії, а також сприяв поширенню виготовлених за ініціативою Наполеона Бонапарта фальшивих асигнацій 1810–1812 рр.⁶ Відомо, що у серпні 1813 р. виробники фальшивих грошей на чолі з І. Цейликом збули 5 тисяч підроблених асигнацій у Бердичеві⁷.

У другій чверті XIX ст. у Київській, Подільській та Волинській губерніях значну частину монетної маси займали монети для Польщі. Зокрема, підозрюваний у збуті фальшивого срібного рубля під час продажу волів

Ігнацій Цейлик у тюрмі

Олександр Сушко стверджував, що всі гроші, які він сплатив за худобу, були з «чистого руського срібла 24 руб. та 1 злот»⁸. Хоча у 1846 р. київські купці надіслали скаргу до Київської міської думи щодо нестачу дрібних обігових як польських, так і російських монет через заборону їх обігу в інших землях, окрім Польщі, відповідно до указу Сенату від 16 жовтня 1844 р.⁹ Ситуація з сильними позиціями російсько-польських монет зберігалася на Волині також у другій половині XIX ст. Газета «Киевлянинъ» критично описувала стан грошової маси у Володимирі-Волинському, повідомляючи, що у місцевих ринках та крамницях: «...і гроші не

¹⁰ Из Владимира Вольнского. (1872). *Киевлянин*, 102 (26 августа), 3.

¹¹ Бойко-Гагарин, А. (2016). Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, 1, 103–109.

¹² Справа по рапорту Бердичівського поліцеймейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотовика (ЦДІАУ, ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 146, спр. 288, рік 1837, арк. 2–2 зв.).

¹³ Бойко-Гагарин, А. (2019). Нові дані про ввезення до Російської імперії фальшивих грошей із Англії протягом ХІХ ст. *Наукові записки з української історії*, 46, 207–218. <https://doi.org.10.31470/2415-3567-2019-46-207-218>

¹⁴ Про спостереження за появою фальшивих асигнацій з Польщі (Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1. Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора, оп. 200, спр. 23, рік 1831, арк. 17).

¹⁵ Огуй, О. (2004). Фальшування монет у період Австрійської та Золотої корони валюти на Буковині (на архівному матеріалі). В Р. Ф. Кайндль і українська історична наука. *Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»* (Ч. 2, с. 74). Вишниця: Черемош.

¹⁶ Бойко-Гагарин, А. С. (2020). Фальсифікація монет та банкнотів в Австро-Угорській імперії за даними українських джерел. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 1 (42), 300–322. [https://doi.org.10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202814](https://doi.org.10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814)

ті: польські папірці 1 р., 3 р., 25 р., і дрібні розмінні 5 грошів, 10 грошів, мідна монета: пів гроша, гріш, три гроші – все це польські; розмінної російської срібної монети не побачиш»¹⁰. Тому не дивно, що виготовляли підробки і за прототипом монет царства Польського¹¹, і у Бердичеві також. 16 червня 1837 р. фальшиву свинцеву польську монету 2 злоті було виявлено у арештанта Ямпільській тюрмі Степана Резанова, який, за його словами, він отримав від корчмаря Хайма, що жив за 5 верст від Бердичева¹².

Ввезення фальшивих кредитних білетів із Лондона до різних міст Російської імперії через Пруссію відбувалось упродовж майже всієї другої половини ХІХ ст. Спершу цим займалися учасники повстань у Польщі, які проводили у такий спосіб диверсійну боротьбу проти царату¹³. Повстанська влада вдавалась до спроб фінансової диверсії шляхом ввезення через територію Пруссії до Польщі та інших губернії Російської імперії виготовлених за кордоном фальшивих російських асигнацій різного номіналу. Збувальники «англійських» підробок з-поміж місцевих євреїв були також у Бродах та Бердичеві. Зокрема, 16 квітня 1831 р. в управлінні новоросійського генерал-губернатора отримали повідомлення про наміри поль-

ських повстанців переправити до Одеси та Бердичева фальшиві російські асигнації, залучивши до цього банкіра з широкими зв'язками, уродженця Тикоцина, що проживав у Бродах, – єврея Олександра Сюскина Мінца¹⁴.

Чутки про часті виявлення фальшивих грошей ширились також за межами Російської імперії. Через часті фальшування російських кредитних білетів та польських обігових монет 1 і 2 злоті у Кам'янці-Подільському, Бродах і Бердичеві міністерство фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. заборонило приймати у місцевих касах російські гроші¹⁵. Таке рішення мало суттєві підстави, адже через популярність у грошовому обігу імперії Габсбургів російських грошей почали виявляти також їх підробки для збитку грошового обігу та обману населення¹⁶.

У другій половині ХІХ ст. Бердичів приваблював не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. 25 вересня 1860 р. у селянина с. Кривошеїнці (нині Сквирський район Київської області) Максима Бабака було виявлено фальшивий кредитний білет номіналом 25 рублів із № 135150, виготовлений на товстому папері без водяних знаків. Підозрілих зв'язків у Бабака не виявили, тож

¹⁷ Справа про виявлення у селянина с. Кривошеїнці Подільської губернії фальшивого кредитного білету (ЦДАІУ, ф. 442. Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора, оп. 37, спр. 915, рік 1860).

¹⁸ Про переведення фальшивих кредитних білетів мешканцем Ізмаїлу – Баргом та Іова Самуелем (ДАОО, ф. 2. Канцелярія одеського градоначальника, оп. 2, спр. 631, рік 1862, арк. 1).

¹⁹ Из Сквиры Киевской губернии. (1881). *Труд*, 23 (10 апреля), 3.

²⁰ Нам сообщают. (1882). *Труд*, 6/н (4 февраля), 3.

²¹ Розпорядження унтер-офіцерам про недопущення поширення фальшивих кредитних білетів із Англії (ЦДАІУ, ф. 285. Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії, оп. 1, спр. 956, рік 1911).

²² Циркуляр Київського губернатора про затримання осіб збувальників підробок із Англії (ЦДАІУ, ф. 274. Київське губернське жандармське управління, Київ, оп. 1, спр. 2808, рік 1911, арк. 76).

²³ Фальшивые марки. (1913). *Южная Молва*, 505 (189, 5 сентября), 3.

²⁴ Задержание фальшивомонетчиков. (1913). *Южная Молва*, 558 (213, 9 ноября), 3.

його відпустили, а розшук виробників підробок було зосереджено у Бердичеві ¹⁷.

Одним із шляхів завезення фальшивих грошей з-за кордону до Російської імперії було Чорне море та портові міста, а далі шлях пролягав до збувальників у великих торгових центрах імперії. Зокрема, 15 листопада 1862 р. міський очільник Одеси отримав секретне повідомлення про підозру мешканця Ізмаїла в отриманні підробок, виготовлених у Сполучених Штатах Америки та призначених для збуту в Одесі, Бердичеві й Катеринославі через місцевих євреїв ¹⁸.

Часті повідомлення про діяльність в околицях Бердичева фальшивомонетників єврейського походження з'являлись на шпальтах київської газети «Труд» у 1881 р. Щодо виявлених у Сквирі фальшивих 25 рублів висунуто припущення про причетність бердичівських євреїв ¹⁹. Наступного року за крадіжку валізи слідчого із карними справами фальшивомонетників, що рухався до Києва з Бердичівського повіту, затримано єврея ²⁰.

У ХХ ст. зафіксовано нову підозру щодо ввезення фальшивих грошей із Англії, цього разу в зоні ризику знову перебував Бердичів. 27 травня 1911 р. київський губернатор О. Ф. Гірс надіслав секретний циркуляр до керівників поліції Київської губернії щодо наявної інформації про наміри ввезення у вересні цього року з Англії до Росії фальшивих 3 рублів кредитних білетів на суму

5 мільйонів рублів для збуту їх серед робітничих і малозабезпечених громадян в оплату найманої праці ²¹. Відповідно до цього було наказано київському і бердичівському поліцейським застосувати заходи із запобігання проникненню підробок у країну, перевіряючи громадян, які повертаються у вересні із закордонних подорожей ²².

Про незаконну діяльність із фальсифікації грошей та поштових марок інформували також газети у Бердичеві. У вересні 1913 р. у місті було виявлено підпільних виробників поштових марок номінальною вартістю 7 і 10 копійок ²³. Взимку 1913 р. під час перевірки документів у громадян Едуарда Липського та Василя Демчука, які зупинились у готелі «Англія», з'ясувалось, що вони не мали при собі документів. У Едуарда Липського у кармані пальто потаємно були зашиті фальшиві трирублеві кредитні білети, з якими його і було доставлено у в'язницю у Бердичеві ²⁴.

Отже, проаналізувавши низку матеріалів карних справ державних історичних архівів і публікації газет, ми отримали численні свідчення, що характеризують місто Бердичів як один із великих центрів збуту фальшивих грошей, починаючи із першої чверті ХІХ ст. і упродовж подальших ста років. Перша згадка про збут фальшивих асигнацій у Бердичеві стосується діяльності відомого фальшивомонетника Ігнація Цейзика, що розгорнув масштабну злочинну діяльність у різних

регіонах Російської імперії, не припинивши незаконне виготовлення грошей навіть після затримання та ув'язнення. Сильні позиції на грошовому ринку Київської та Волинської губерній посідали монети, карбовані від імені російського уряду для Царства Польського на монетному дворі у Варшаві. Поширеність і популярність цих монет призвели до виникнення їх підробок, масові виявлення спроб збуту яких у Бердичеві та Бродах спонукали владу Австрійської імперії до заборони обміну в касах банків російських грошей. Як великий торговий центр, Бердичів став також привабливим місцем для збуту фальсифікатів грошей, що упродовж майже всього XIX ст. завозили з Лондона. Збут підробок здійснювався з ініціативи учасників польського повстання 1831 р. через налагоджену мережу впливових євреїв-банкїрів. У другій половині XIX ст. Бердичів привабив не лише збувальників фальшивих грошей, а і їх виробників. Затриманий у 1860 р. у Сквирському районі збувальник фальшивих 25-рублевих кредитних білетів на допиті сказав, що їх виготовлено у таємній майстерні у Бердичеві. Імовірність ввезення з метою збуту у Бердичів фальшивих грошей була і на початку XX століття, натомість окрім підроблених кредитних білетів правоохоронцям стали відомі також підробки поштових марок, про що повідомляють газетні видання самого Бердичева.

References

Bojko-Gagarin, A. S. (2017). Fal'sifikacija monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoj gazetnoj periodiki. *Forum Numizmatyeczne, Pieniadz I Mennice*, 1, 103–109 [in Russian].

Bojko-Gagarin, A. S. (2019). Novi dani pro vvezennia do Rosiiskoi imperii falshyvykh hroshei iz Anhlii protiahom KhIKh st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 46, 207–218. <https://doi.org.10.31470/2415-3567-2019-46-207-218> [in Ukrainian].

Bojko-Haharin, A. S. (2020). Falsyfikatsiia monet ta bankotsetliv v Avstro-Uhorskii imperii za danymy ukrainykh dzherel. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii "Istoriia"*, 1 (42), 300–322. [https://doi.org.10.24144/2523-4498.1\(42\).2020.202814](https://doi.org.10.24144/2523-4498.1(42).2020.202814) [in Ukrainian].

Bojko-Haharin, A. S. (2020). Shakhraistvo navkolo falshyvomonetnytstva u Rosiiskii ta Avstro-Uhorskii imperiiakh u XIX–XX st. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 61, 27–34. <https://doi.org.10.17721/2518-1270.2020.61.0> [in Ukrainian].

Grimalauskajte, D. (2008). Lokalizacija mesta proizvodstva fal'shivyh assignacij I. Cejzika (1779–1860) i nekotorye aspekty ih rasprostraneniya. In *Pieniadz – kapital – praca – wspolne dziedzictwo Europy – Bialorus-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Slowacja-Ukraina* (pp. 204–205). Bialystok; Augustow [in Russian].

Kotliar, M. F. (1965). Stan i perspektyvy rozvytku ukrainskoi numizmatyky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 11, 26 [in Ukrainian].

Kotsur, V. P., & Bojko-Gagarin, A. S. (2019). Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77. <https://doi.org.10.24919/2519-058x.11.170701>

Kotsur, V. P. (2013). Aktualni napriamy ta orhanyzatsiini zasady suchasnykh doslidzen serednovichnoi

numizmatyky v Ukraini. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 33, 3–8 [in Ukrainian].

Kotsur, V. P. (2017). Istoriohrafia ukrainskoho skarboznavstva. *Ukrainskyi Numizmatychnyi Shchorichnyk*, 1, 15–33 [in Ukrainian].

Ohui, O. (2004). Falshuvannia monet u period Avstriiskoi ta Zolotoi koronovoï valiut na Bukovyni (na arkh-

ivnomu materiali). In R. F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka. *Materialy Mizhnarodnoho naukovoï seminaru "Kaindlivski chytannia"* (Vol. 2, p. 74). Vyzhnytsia: Cheremosh [in Ukrainian].

Andriy Boiko-Gagarin

BERDYCHIV AS A CENTER FOR THE SALE OF COUNTERFEIT MONEY IN THE RUSSIAN EMPIRE

The problem of money counterfeiting is quite multifaceted, starting from the idea, motive, searching of raw materials and resources, continuing with the manufacture of the counterfeit money, ending with the sale of the finished products. The sale of counterfeit money usually took place in large trading cities and trade fairs. This article presents and analyzes the evidence about the detection of counterfeit money in Berdychiv city, which are preserved in historical archives, newspaper publications and among the predecessors' publications.

After analyzing a number of the materials of the criminal cases of the state historical archives and newspaper publications, numerous testimonies were obtained characterizing the city of Berdychiv as one of the potent centres of counterfeit money sale, starting from the first quarter of the XIX century and continuing for another hundred years. The first mention of the sale of counterfeit banknotes in Berdychiv relates to the well-known counterfeiter Ignacy Ceizik, who launched large-scale criminal activities in various regions of the Russian Empire, continuing the illegal production of money even after detention and imprisonment. Coins minted on behalf of the Russian government for the Kingdom of Poland at the Warsaw Mint have had a strong position in Kyiv and Volyn provinces' money market. The prevalence and popularity of these coins led to the appearance of the counterfeits, the mass discovery of attempts to sell which in the cities of Berdychiv and Brody prompted the authorities of the Austrian Empire to prohibit the exchange of Russian money in the banks. As a great trade centre, the city of Berdychiv has also become an attractive destination for counterfeit money imported from London throughout most of the XIX century. The sale of the counterfeits was carried out by the participants in the Polish Uprising of 1831 through an established network of influential Jewish

bankers. In the second half of the XIX century, the city of Berdychiv attracted not only the sellers of the counterfeit money but also their producers. Detained in 1860 in the Skvyra district of Kyiv province, the sender of fake 25-ruble credit notes during the interrogation pointed out that they were made in a sheltered workshop in Berdychiv. The possibility of importing of counterfeit money into the city for sale in the early XX century, but in addition to counterfeit credit notes, the police officers also discovered the counterfeit postage stamps, according to the publications of the newspapers in Berdychiv.

Keywords: Berdychiv, money forgery, the counterfeit money sale, counterfeiting, coins of the Kingdom of Poland, England.